

KUTADGU BİLİĞ'İN FERĞANA NÜSHASINDAKİ SATIR ALTI NOTLAR ÜZERİNE

Gökhan ÖLKER*

Özet

Türk dilinin en önemli kaynaklarından biri olan Kutadgu Bilig üzerine bu güne kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar içinde en önemlisi hiç şüphesiz ki Türk dilinin büyük âlimi Reşit Rahmeti Arat'ın Latin harflerine aktarım ve çeviri çalışmalarıdır. Eserin dizin çalışması ise daha sonra diğer dil bilginleri tarafından Arat adına yayımlanmıştır. Bu yayımlardan sonra da eser üzerine çalışmalar durmamıştır. Kutadgu Bilig'in okunuşu, çevirisi ve dizini üzerine yeni yorumlar, düzeltmeler, öneriler hala devam etmektedir.

Kutadgu Bilig'in Herat, Fergana ve Mısır nüshaları olmak üzere üç nüshası vardır. Bunlar içerisinde en eski olanın Fergana nüshası olduğu tahmin edilmektedir. Fergana nüshasının diğer bir özelliği de satır altı olarak adlandıracağımız satır altı, satır üstü veya sayfa kenarı notlarını, içerisinde en çok barındıran nüsha olmasıdır. Son zamanlarda yayımlanan tıpkıbasımlar gelişen teknolojinin sayesinde çok daha net ve okunur durumdadır. Bizde buradan hareketle bu metin dışı notların niçin konduğunu araştırmak istedik. Bu notlar rastgele konmuş notlar mıydı yoksa bilinçli kişilerce eklenmiş ve Kutadgu Bilig'in herhangi bir noktasına ışık tutabilecek nitelikte miydi? Çalışmanın temelini bu sorulara aranan yanıtlar oluşturmaktadır.

Çalışmamızda öncelikle bu konuyla ilgili çalışmalardan bahsedilmiş, daha sonra çalışmanın metodu ve çalışmada kullanılan malzeme hakkında bilgi verilmiştir. Belirtilen metot ve malzemeler ışığında konu işlenmiş elde edilen bulgu ve veriler, sonuç bölümünde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kutadgu Bilig, Fergana nüshası, Satır altı not, Yusuf Has Hacib, Metin içi anlam.

ON THE INTERLINEAR NOTES IN THE FERĞANA EDITION OF KUTADGU BİLİĞ

Abstract

Until now, a lot of studies have been conducted on Kutadgu Bilig one of the most important sources of the Turkish language. Undoubtedly a great scholar of Turkish Rashid Rahmeti Arat's transfer to the Latin alphabet and translation is the most important of these studies. The index of book was later published on behalf of Arat by other scholars of language.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi A.K. Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Öğretim Üyesi, golker@gmail.com.

After this publication has not stopped working on the book. New comments, corrections, suggestions are still going on the reading, translation and index of Kutadgu Bilig.

There are three editon including Herat, Fergana ve Mısır of Kutadgu Bilig. It was estimated which Fergana editon is the oldest among them. Another feature of Fergana edition is which most including edition to the notes of below the line, over the line, and edge the page that we called below the line. Recently published facsimiles are much clearer and legible due to the developing technology. From this point of view we wanted to investigate whether below the line notes why was put. Are these notes was put randomly or added by conscious people and that might shed light on any point of Kutadgu Bilig? Sought answers to these questions constitutes basic of the study.

In our study, primarily mentioned the work on this issue, then were given information about the method of the study and the materials used in the study. The issue treated In the light of the specified methods and materials and findings and data obtained was evaluated in the results section.

•

Key Words

Kutadgu Bilig, Fergana editon, Note of below the line, Yusuf Has Hacib, Meaning within the text.

Giriş

Türk dilinin en önemli kaynaklarından biri olan Kutadgu Bilig (KB) üzerine bu güne kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar içinde en önemlisi hiç şüphesiz ki Türk dilinin büyük alimi Reşit Rahmeti Arat'ın yaptığı çalışmadır. KB'i çeviri yazıya aktaran ve metni günümüz Türkçesine çeviren Arat, eserin dizinini yapmaya vakit bulamadan Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Türk dili araştırmacıları ona bir vefa örneği göstererek dizin çalışmasını, Arat'ın ölümünden sonra onun adına yayımlamışlardır.

1979 yılında yayımlanan dizinden sonra zaman zaman dizin yazılırken gözden kaçan eksiklikler ve kusurlar çeşitli bilimsel yayınlar ve toplantılar aracılığıyla dile getirilmiştir. Bu konuda en kapsamlı çalışma hiç şüphesiz Semih Tezcan'a aittir (Tezcan 1981). Tezcan bu çalışmasında KB dizininde gördüğü aksaklıkları dile getirmiş ve uygun gördüğü düzeltmeleri yazmıştır. Tezcan'ın dizinde gördüğü aksaklıklar şunlardır:

1. Eksik ya da birbirine karıştırılmış maddeler
2. Arat'ın çevrisinin yanlış anlaşılması sonucu yanlış anlamlandırılmış maddeler
3. Dizin sırasına göre bir kısım yapım eklerinin “geçici ekli isim şekilleri” sayılarak madde başı yapılmamış olması
4. Dizin sırasında eksiz ilgi hâlinin ve eksiz yükleme hâlinin ayrıca gösterileceği belirtilmişken bunun uygulanmamış olması.
5. Dizin sırasında +I yükleme hâli ekinin ayrıca gösterileceği belirtilmişken, bunun yeterince ve titizlikle yapılmamış olması.
6. Dizin sırasında dize sonu ünlemesine yer verilmediği için bu durumdaki sözcüklerin sık sık yanlışlığa yol açmış olması (Tezcan 1981: 27).

Tezcan yaptığı çalışmada bu aksaklıklardan 1. ve 2. maddeler ile yer yer de 3. ve 6. maddelerdeki aksaklıklara değindiğini belirtmektedir.

Ayrıca İbrahim Taş, “Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı” adlı çalışmasında KB’i incelerken farketmediği yanlışlıkları çalışmasında dipnot olarak vermiştir (Taş 2009). Bu eser de KB üzerine son dönem yapılan önemli çalışmalardan biridir. Bunlar gibi KB ve dizini üzerine düzeltme ve öneriler ortaya koyan çalışmalar gözden geçirilerek dizin yeniden ele alınmalıdır¹.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Öğretim Üyesi, golker@gmail.com.

KB'in bilinen üç nüshası vardır: Herat, Fergana ve Mısır nüshaları. Nüshalar arasında en eski nüsha olduğu düşünülen Fergana nüshası hakkında en yetkili ağız olan Arat şunları söylemektedir: "Nüshanın baş ve son kısmı eksiktir. Nerede, ne zaman, kimin tarafından ve kimin için yazılmış olduğu hakkındaki kayıtlar da bu eksik sayfalarla yok olmuştur. Yazıldığı tarih hakkında Fıtrat, sülüs hattı ile yazıldığı için Herat nüshasından; Moritz ise nüshanın taşıdığı özelliklerden dolayı Mısır nüshasından daha eski olduğunu düşünmektedir. Ancak bu düşünceler tahminden öte bir şey değildirler. Nüshanın bulunduğu yere ve ithaf edilen hükümdarın ismini taşımasına bakılırsa bunun şark Karahanlıları anane ve tarihinin daha canlı olarak muhafaza edildiği bir devir ve merkezde yazılmış olması muhtemeldir." (Arat 1991: XXXVII).

Arat, KB'i zor şartlar altında okumuş ve tenkitli metni 1947 yılında yayımlamıştır. Samoyloviç'in hediye ettiği fotoğralların iyi korunmaması, ihtiyaç duyulduğunda ise yeni fotoğrafların itinalı çekilmemesi gibi olumsuzlukları Arat, çalışmasında şu şekilde dile getirmektedir.

"KB üzerinde çalışmalara başlarken Fergana nüshası fotoğraflarının elde edilmesine teşebbüs edilmişti. 1934 yılında Türk Dil Kurultayına iştirak eden Samoyloviç, Rus ilim akademisinin Kurultaya bir armağanı olarak bu nüshanın bir fotoğrafını takdim etmiştir. Fakat aradan geçen zaman içinde bu fotoğraflar iyi muhafaza edilmemiş ve tıpkıbasımın neşrine girişilirken yeni bir fotoğrafa ihtiyaç hasıl olmuştur. Bu defa da fotoğraflar çekilirken evvelkisinden daha dar bir karton çerçeve kullanılmış ve sahifeler ister büyük ister küçük olsun bu çerçeve içine sıkışmak vaziyetinde bırakılmıştır. Böylece bazı sahifelerin baş ve sol kenarları fotoğrafların dışında kalmıştır. Çalışma yapılırken yer yer eski fotoğraflardan da faydalanılmıştır." (Arat 1947:XVI).

Çalışmamızın esasını teşkil eden Fergana nüshasının tıpkıbasımı 2013 yılında Emek Üşenmez tarafından hazırlanarak Akademik Kitaplar yayın evinden yayımlanmıştır. Biz bu baskıyı incelerken önceki tıpkıbasımdan farklı olarak satır altı notların çok daha net olduğunu fark ettik. Bu satır altı notlar niçin konmuştu, rastgele konmuş notlar mıydı yoksa bilinçli kişilerce eklenmiş ve KB'in herhangi bir noktasına ışık tutabilecek nitelikte miydi? İşte bu çalışmanın amacı yukarıda sorulan soruların cevabını bulma isteğidir.

Fergana nüshasındaki satır altı notlar üzerine bir bildiri sunan Leyla Karahan notların birkaç elden çıktığı düşüncesindedir. Nüshadaki notların

---

¹ Bu konuda şu çalışmalar da dikkate alınmalıdır. Ersoylu 1987, Ata 1993, Önler 1993, Li 1997, Abik 2005, Tezcan 2011, Taş 2011, Tabaklar 2011.

birkaç ele ait olduğuna dair birden çok işaret olduğunu söylemektedir. Bizim kanaatimizce de bu notlar birkaç elden çıkmıştır. Bunu, notların yazı karakterinden, mürekkebin renginden, birbirini nakz eden notlara kadar destekleyecek birçok unsur vardır. Ancak Karahan'ın, aynı kelimenin nüshanın değişik yerlerinde farklı farklı notlarla açıklanmasını notların birden fazla kişinin elinden çıktığına en büyük işaret sayması (Karahana 2011: 290) her zaman doğru bir kural olarak karşımıza çıkmamaktadır. Şayet bu notların yazı karakteri farklı, mürekkep rengi değişirse veya bu notlar birbirlerini geçersiz kılacak şekildedeler ise o zaman bu sonuca varabiliriz. Oysa aynı kelimenin satır altı notlarda birden fazla farklı kelimeyle karşılanması veya bir kelimeye farklı yerlerde farklı anlamlar yüklenmesi, kelimenin metin içindeki kullanımı ile alakalıdır. Bir kelime metin içinde birden fazla anlama gelebildiği gibi, tek bir anlam da birden fazla kelimeyle karşılanabilmektedir. KB'in Fergana nüshasında " öglüg/1701, yalnguk/1842, ağıcı/2766, azıglıg/283, tusugluk/645, yangluk/150, ağı/3181, ağın/970, osuglug/974, ök/1958, uwut/2006, ünlüg/2458" gibi farklı kelimelerinin altına "akl, âkıl, akıllıg, akıllık" gibi akıl ve türevleri olan kelimeler yazılmıştır. Bu sebeple de bir kelimenin altına farklı yerlerde farklı notlar yazılması akla ilk olarak kelimenin metin içi anlamını yani bağlama göre kazandığı yeni anlamı getirir. İlerleyen sayfalarda "amul" kelimesiyle ilgili açıklamalarımız da bunu destekler mahiyettedir.

KB'de Satır Altı Notlar Ve Bunların Tasnifi

Karahana çalışmasında notların niçin yazıldıklarına dair sebepler üzerinde durmuş, satır altı notların eklenme sebeplerini yedi başlık altında toplamıştır:

1. Mısranın bütününe açıklama için satır altına notlar yazılmıştır.
2. Kaybolmuş sesleri taşıyan kelimeleri açıklamak için satır altına notlar yazılmıştır.
3. Daha sonraki dönemlerde ses değişmesine uğramış kelimelerin altında notlar bulunmaktadır.
4. İşleklığı kaybolmuş veya azalmış ekler taşıyan kelimelerin altında notlar vardır.
5. Fiil-çatı eki ilişkisinin değiştiğini göstermek üzere kelime altına notlar eklenmiştir.
6. Zamirlerin ilgi hâli eki ile kullanımlarındaki değişiklikleri gösteren notlar eklenmiştir.

7. Notun yazıldığı dönemde artık kullanılmayan veya az kullanıldığı zannedilen kelimeleri açıklamak üzere notlar eklenmiştir. (Karahan 2011: 290-293).

KB'in her üç nüshasında da satır altında, satır üstünde ve sayfa kenarında olmak üzere çeşitli notlar vardır. Bunlar en fazla Fergana nüshasında en az ise Mısır nüshasında görülmektedir. Arat her üç nüshadaki satır altı notlarını metni yayımlarken edisyon kritikli olarak vermiştir. Ancak bazı notların - muhtemeldir ki tıpkıbasımın bozukluğundan kaynaklanmaktadır- gözden kaçtığı görülmektedir (bk 1341. beyit, 1365. beyit, 1670. beyit vd.).

Fergana nüshasında toplam 521 not tespit edilmiştir. Bu sayıya mısranın eksik kalan kelimesinin sonradan eklendiği, düzeltme amaçlı satır üstü notlar dahil değildir. Satır üstü notlar sadece açıklayıcı bir notsa bu sayıya dahil edilmiştir. Bu yolla elde edilen satır üstü notu 15'tir. Sayfa kenarına yazılan not ise 28 olarak tespit edilmiştir. 478 not ise satır altı olarak eklenmiştir.

Fergana nüshasındaki satır altı notlar incelendiğinde iki grup hâlinde tasnife tabi tutabileceğimiz görülmüştür.

- a) Bir kelimenin farklı yerlerde farklı anlamlarla karşılandığı notlar.
- b) Farklı kelimelerin aynı anlamla karşılandığı notlar.

Birinci grup için örnek verecek olursak; "evren" kelimesinin altına "devlet/119" ve "felek/3194" şeklinde iki ayrı not düşülmüştür. Yine aynı şekilde "ödrüm" kelimesinin altına "asil/50, rast/423, ozganı/1689, ozdurguçu/2420" ve "bilig öğretgüçi/2768" yazılmıştır.

İkinci grup için örnek verecek olursak; "öglüg/1701, yalnguk/1842, ağıcı/2766, azıgılg/283, tusugluk/645, yangluk/150, ağı/3181, agın/970, osuglug/974, ök/1958, uwut/2006, ünlüg/2458" kelimelerinin hepsine akıl ve aklın türevleri not olarak düşülmüştür. Yine aynı şekilde "erej/5841, ajun/4012" ve "budun/6098" kelimelerinin altına "dünya" yazılmıştır.

Yöntem

Biz bu çalışmada birinci tasnifte yer alan, aynı kelimenin farklı anlamlarla karşılandığı durumları inceledik. Tespit edilen bütün kelimeleri incelemek makalenin hacmini aşacağından çalışma için sınırlı sayıda kelimeyi incelemeye dâhil ettik. Öncelikle tasnifteki kelimeleri alfabetik sıraya koyduk. Daha sonrada alfabetik sırayla dizilmiş olan listeden ilk yedi kelimeyi (ağı, ağıcı, amul, amulluk, arkuq, basut, basutçı) ele aldık. Böylelikle metin içi anlamı ön plana çıkarmış olmayı hedefledik. Ayrıca tespit edilen anlam farklılıklarıyla da dizin düzeltmelerine katkıda bulunmayı düşündük.

Çalışmamızda öncelikle KB'in Fergana nüshasının tıpkıbasımı (Üşenmez 2013) kullanılmıştır. Ayrıca bütün notlarda ve içerdiği anlamlarda Arat'ın yapmış olduğu KB I,II, III çalışmaları göz önünde tutulmuştur. İncelenen kelimeler koyu renkli olarak maddelenmiş ve karşılıklarına KB'in dizininde geçen anlamı verilmiştir. Daha sonra altına not düşülen kelimenin anlamı üzerine düşünceler yazıldıktan sonra beyit içerisindeki anlamı tespit edilmeye çalışılmıştır. Son olarak da bir tablo hâlinde hangi beyitlerin satır altına not düşülmüşse o beyitler KB I'deki beyit numaralarıyla verilmiş, karşılıklarına Arat'ın günümüz Türkçesine aktarımı yazılmış ve üçüncü bir sütuna da satır altı notlar dikkate alınarak tarafımızca yapılan aktarım verilmiştir. Bu sayede de satır altı notun geçerliliği ortaya konulmuştur.

İnceleme

ağı: altın ve gümüşle işlenmiş ipek kumaş; hazine

"Ağı" kelimesi KB'de toplam yirmi üç defa kullanılmıştır. Bunlardan altısı "*ağı kaznak*" şeklinde, altısı da "*ağı çuz*" şeklinde sıfat tamlaması grubudur. Geriye kalan on bir kullanımdan on tanesi doğrudan kelimenin yalın kullanımı olup bir tanesi de "*ay ağı*" şeklinde ünlem grubudur.

"Ağı" kelimesinin altına iki yerde not düşülmüştür. Bunlardan biri 2822. beyitte, diğeri ise 3181. beyittedir. Sırasıyla "değerli hazine" anlamında "*ağır hazine*" ve "akıllı" anlamında "*ākıl*" notları düşülmüştür. Beyitleri tek tek ele alacak olursak:

2822. beyitteki kullanım bir sıfat tamlaması şeklindedir (*ağı kaznak*). Burada kelimenin anlamı ağır, değerli, kıymetli anlamında olup, satır altına da bu anlamdaki "*ağır hazine*" kelime öbeği düşülmüştür. Beyit incelendiğinde de bu anlamın metne çok uygun olduğu görülmektedir. Dizinde "*ağı kaznak*" öbeğinin anlamı "hazine" olarak verilmiştir. Hâlbuki *ağı kaznak* sıfat tamlaması olup "kıymetli, değerli, ağır hazine" anlamındadır. Dizine de bu şekilde alınması gerekir. Bu açıklamadan sonra beyit şu şekilde aktarılabilir:

"Ona inansa, onun hakkını gözetse ve değerli hazinesini ona verse (emanet etse) yerinde olur."

3181. beyitte ise kelimenin altına *ākıl* notu düşülmüştür. Kelimeyi Arat "sırmalı ipek gibi temiz ve kıymetli olan" olarak aktarmıştır. Dizinde ise bu tarz bir anlama hiç değinilmemiştir. Oysa kelime, altındaki not da göz önüne alınarak "akıllı " diye aktarılsa daha sağlıklı bir anlam verir. Satır altı yazılan metin içi sözlüklerde bir kelimenin ilk kullanıldığı yerde anlamı söylenir ve daha sonra gelecek olan kelimelerin bu anlam üzeri düşünülmesi gerektiği okuyucuya bırakılır. KB'de *ağı* kelimesi tek başına 11 defa kullanılmaktadır.

Satır altına yazılmış kelimeyi dikkate alarak *ağı* kelimesine “akıllı” anlamını verirsek, altına not yazılmış kelimedenden sonra gelen ve altına herhangi bir not yazılmamış olan 3416., 4228. ve 5422. beyitlerde geçen *ağı* kelimesinin anlamlarını da tam manasıyla tespit etmiş oluruz. Şöyle ki:

Beyit No	Beyit	Arat'ın Çevirisi	Satır Altı Notuna Uygun Çeviri
3416	kimin erdemi bolsa aşlı agı yetiz il kişisi ol erke yağı	Kim erdemli ve asil nesepli olursa; memleketin her yanında birçok kişi ona düşman olur.	Kim erdemli ve akıllı olursa; memleketin her yanında birçok kişi ona düşman olur
4228	asığ yas için bolsa emdi yağı anar kod ol asığın yaraş ay agı	Sana biri çıkarı için düşman olursa, ey cömert ; sen kendi çıkardan vazgeç ve onunla barış.	Sana biri çıkarı için düşman olursa, ey akıllı kişi ; sen kendi çıkardan vazgeç ve onunla barış.
5422	süzük can kepi bu kara yir tuğı kara yir kep örnür ay kılkı agı	Bu duru canın kalıbı olan vücut bu kara toprak tıkadır; ey gönlünde hazineler taşıyan kişi , kara toprak bunlarla dolar	Bu duru canın kalıbı olan vücut bu kara toprak tıkadır; ey akıllı kişi , kara toprak bunlarla dolar.

Görüldüğü üzere 3416. beyitte “asil nesepli”, 4228. beyitte “ey cömert” ve 5422. beyitte ise “ey gönlünde hazineler taşıyan kişi” olarak aktarılan *ağı* kelimesi, dizindeki “altın ve gümüşle işlenmiş ipek kumaş; hazine” anlamında geçmektedir. Hâlbuki dizinde metin içi anlama dikkat edilmesi gerekir. Yukarıdaki çevirilerden anlaşıldığı üzere, *ağı* kelimesinin dizindeki anlamının yanına “akıllı” anlamını da eklemek gerekir. 3181. beyti bu açıklamalar ışığında şu şekilde aktarabiliriz:

“Yaratılış itibarıyla akıllı olan ne der dinle: Beyin fermanı halkın gönlünü avlar.”

Sonuç olarak *ağı* kelimesinin altına yazılan notlar, kelimenin gerçek anlamından ziyade, metin içi anlamını ön plana çıkarmaktadır. Bu notları dikkate alarak yaptığımız çeviri, tablo hâlinde aşağıya verilmiştir.

Beyit No	Beyit	Arat'ın Çevirisi	Satır Altı Notuna Uygun Çeviri
2822	añar birse bolğay ağı kaznağı ınansa yarağay küdezse hağı	Hazinesini ve servetini ona bırakabilir; ona güvenir ve hakkını gözetirse yerinde olur.	Ona inansa, onun hakkını gözetse ve değerli hazineyi ona verse (emanet etse) yerinde olur.
3181	negü tir eşitgil ay aşlı ağı kara köñlin avlar begi yarlığı	Dinle, aslı sırmalı ipek gibi temiz ve kıymetli olan ne der: Beyin fermanı halkın gönlünü avlar.	Yaratılış itibarıyla akıllı olan ne der dinle: Beyin fermanı halkın gönlünü avlar.

ağıcı: hazinedar

Ağıcı kelimesi KB'de on defa kullanılmıştır. Bu on kullanımdan beşinin altına not düşülmüştür. Dizinde "hazinedar" olarak anlamlandırılan kelimenin altına sırasıyla "ayğuç, 'akıllık, 'akıllı, 'akıllık" kelimeleri yazılmıştır. Beyitleri sırasıyla ele alırsak:

2494. beyitte *ağıcı* kelimesinin altına "ayğuç" yazılmıştır. "Konuşan, söyleyen" olarak anlamlandıracağımız bu kelime hakkında Clausen şunları söylemektedir: "Resmi bir sıfatla konuşan veya emir veren kişi. Tonyukuk anıtında ayğuç akıllı olarak geçmektedir ve yüksek dereceli biridir. Yine X. yüzyıldaki Budist metinde "ış ayğuç Avluç Tarhan" şeklinde geçmekte ve "işçilerin başı, işçilerin reisi" anlamında kullanılmaktadır." (Clausen 1972: 271). Clausen'in ayğuç için verdiği anlamları da göz önüne alırsak "denetçi, iş takipçisi, işçilerin başı" gibi anlamlar buraya uygun düşmektedir. Çünkü Hem Göktürkler döneminde hem de Uygurlar döneminde "ayğuç" önemli, yüksek dereceli biridir. Bu beyitte de memurlar ve zanaatkârlar sayılmaktadır. Beyti bu anlamlar üzerinde ele alırsak şu şekilde aktarabiliriz: "Denetçi ve kâtip gibi memurlar ile elbiseci ve ayakkabıcı gibi zanaatkârlarla ilişkidir."

2741. beyit ise hükümdarın sorusunu içermektedir ve bir faslın açılmadan önceki beytidir. Arat kelimeyi "hazinedar" anlamında ele aldığı için bütün faslı bunun üzerine kurmuştur. 83 beyitten oluşan fasıl bir bütün olarak ele alındığında hazinedarın sıfatlarının yanında, akıllı ve güvenilebilecek insanın sıfatları da yer almaktadır. Bu sıfatlar "doğru, güvenilir, gözü tok, tanrıdan korkan, haya sahibi, içki içmeyen, uyanık, eli sıkı, sadık, sayı saymayı ve yazı yazmayı bilen, geometriyi bilen, cömert, tüccar, akıllı, bilgili, anlayışlı vb" şeklinde sıralanıp gitmektedir. Beyitte geçen "ağıcı" kelimesinin altına

“akıllılık” anlamında “*ākıllıq*” yazılmıştır. Yukarıdaki sıfatlara bakıldığında hazinedarın çok akıllı olması gerekmektedir. 3181. beyitteki “*ağı*” kelimesinin altına *ākıl* notunun düşüldüğünü de göz önüne alırsak, satır altına not düşen kişilerce hazinenin “akıl”; hazinedarın ise “akıllı veya akıllılık” anlamında anlaşıldığı açıktır. Bundan sonra gelen 2766., 2769. ve 4048. beyitlerde de “*ağıcı*” kelimesinin altına “akıl” kelimesinin türevleri yazılmıştır. 2741. beyitte ise satır altına düşülen not *ağıcı* olan kişinin nasıl olması gerektiğini açıklayan bir nottur. Kısaca buradaki not kelimenin metin içi anlamını vermekten ziyade, o kelimeyi açıklayıcı bir not olarak göze çarpmaktadır.

2766. ve 2769. beyitlerde *ağıcı* kelimesinin altına “*akıllı*” anlamında “*ākıllıq*” kelimesi yazılmıştır. Beyitleri tekrar ele aldığımızda 2766. beyit “bu işke *ağıcı* saran edgürek” “bu işi için akıllı ve eli sıkı biri daha iyidir” ve 2769. beyit “*ağıcı* oduğ bolsa iş artamaz” “akıllı ve uyanık olsa işler bozulmaz” şeklinde aktarılabilir. Ancak bu iki beyitteki “*ağıcı*” kelimesi için Arat’ın verdiği “*hazinedâr*” anlamı da uygundur. Bizim yaptığımız çeviride, bilhassa 2769. beyitin çevirisinde bir özne eksikliği meydana gelmektedir. “kim akıllı ve uyanık olursa işler bozulmaz” sorusuna yaptığımız çeviriden cevap alamamaktayız. Arat’ın çevirisi bu beyit için daha uygun düşmektedir.

4048. beyitte ise satır altına “*akıllı, akıl sahibi*” anlamında “*ākıllıq*” kelimesi yazılmıştır. Muhtemeldir ki bu not, satır altına not düşen kişi tarafından yine 2741. beyitteki gibi hazinedarın nasıl olması gerektiğini açıklayan bir not olarak eklenmiştir. Beytin aktarımında herhangi bir değişiklik yapmak çok doğru gözükmemektedir.

Çağatay Türkçesinde ve Eski Oğuz Türkçesinde, ön yapı olan “*ağı*” kelimesi tanıklandırılmıştır (Clausen 1972: 78). Ön yapısı bilinen bir kelimenin ileri şeklinin anlaşılması zor bir ihtimaldir. Ancak “*ağıcı*” kelimesinin altına düşülen notların bazıları, kelimenin metin içinde kazandığı yeni bir anlamı göstermekten ziyade kelimeyi açıklayıcı notlar gibi durmaktadırlar. Kelimenin altına beş defa not düşülmüş ve bunlardan 2741. ve 4048. beyitlerdeki notlar tamamıyla kelimeyi açıklayıcı notlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bilhassa 2494. beyitteki not kelimenin çok daha eski anlamını ön plana çıkarmaktadır. Yine 2766. ve 2769. beyitlerdeki notlar ise kelimenin metin içi anlamına uygun gibi gözükmeyle birlikte Arat’ın yaptığı çeviriler de uygun durmaktadır. Bu iki beytin altına yazılan notlar tıpkı 2741. ve 4048. beyitler de olduğu gibi genel anlamı karşılayan notlar şeklinde de düşünülebilir. Her ne kadar biz satır altı notunun anlamından hareket ederek farklı yorumları ortaya koyma adına yeni bir çeviri yapmaya çalışsak da “*ağıcı*” kelimesinin altına eklenen notlar 2494. beyit hariç eklendikleri beytin tamamını ilgilendiren notlar olarak da ele

alnabilir. Ele aldığımız beyitleri yaptığımız inceleme sonucunda şu şekilde

Beyit No	Beyit	Arat'ın Çevirisi	Satır Altı Notuna Uygun Çeviri
2494	ağıcı bitigçi ya iş tutğuçu ya tonçı etükçi 'amil bolğuçu	Hazinedar veya kâtip gibi memurlar ve elbiseci veya ayakkabıcı gibi zanaatkarlarla ilişkidedir.	Denetçi ve kâtip gibi memurlar ile elbiseci ve ayakkabıcı gibi zanaatkârlar ilişkidedir.
2741	ağıcı negü teg kerek ay maña añar bütse begler yitürse neşe	Bana söyle, hazinedar nasıl olmalıdır ki, ona beyler güvensin ve hazineyi eline teslim edebilsin.	
2766	bu işke ağıcı saran edgürek saranlık bile neş küdezgü kerek	Bu iş için eli sıkı bir hazinedar daha iyidir; hazinenin malı cimrilikle gözetilmelidir	Bu işi için akıllı ve eli sıkı biri daha iyidir; hazinenin malı cimrilikle gözetilmelidir
2769	ağıcı oduğ bolsa iş artamaz sakışlıg tutar neng özin örtemez	Hazinedar uyanık olursa, işler bozulmaz; malı hesaplı tutar ve kendini de yakmaz	Akıllı ve uyanık olursa işler bozulmaz; malı hesaplı tutar ve kendini de yakmaz
4048	bitig bilse sakış ağıcı bolur uğuş ög ked erse bitigçi bolur	Yazı ve hesap işlerini bilirse hazinedar olur; anlayış ve zekâsı iyiye kâtip olur.	

aktarabiliriz:

amul: sâkin, yavaş

KB'de "amul" kelimesinin altına altı yerde not düşülmüştür. Bunlardan 2621., 3994. ve 4291. beyitlerdeki "amul" kelimesinin altına Arapça "amel" kelimesi eklenmiştir. Karahan çalışmasında dört yerde "amul" kelimesinin altına "amel" yazıldığını söylemektedir (Karahan 2011: 290). Ancak 186/113 beyit numarasıyla verdiği kelime "amul" değil "âmil"dir. Bu yüzden de bu kelime burada değerlendirilemez. Böylece satır altına "amel" yazılan "amul" kelimesi sayısı üç olduğu ortaya çıkmaktadır.

1700. beyitteki amul kelimesinin altına “tükel âdem” yazılmıştır. Arat muhtemelen resimde iyi çıkmadığı için, âdem kelimesine hiç değinmemiş, tükel kelimesinin de yanına soru işareti koymuştur. “Bütün insanlar” olarak aktarabileceğimiz bu satır altı notu mısranın tamamını ilgilendiren bir nottur. “bilge bir kişiye yumuşaklık ve şefkat ne kadar yakışır” mısrasındaki yumuşaklık ve şefkatin sadece bilge bir kişiye değil bütün insanlara yakışacağını söylemek için eklenmiştir. Not zaten doğrudan “amul” kelimesini altında değildir. “Amul” kelimesi mısranın sonunda olduğu için not oradan başlayıp sayfa kenarına doğru kaymaktadır. Bu da notun, mısranın tamamını kapsadığına ayrı bir kanıt olarak gösterilebilir.

1852. beyitte kelimenin altına “‘asel” yazılmıştır. Arat kelimenin yanına soru işareti koyarak şüphyle yaklaşmıştır. Biz de asıl metinden ettiğimiz kontrol sonucunda farklı bir okuyuş ortaya koyamadık. Soru işareti muhtemel ki kelimenin okunuşundan ziyade anlam ile ilgilidir. “‘Asel” kelimesi Arapça olup “bal” anlamındadır. “Sakin, yavaş” anlamındaki “amul” kelimesiyle fazla bir ilgisi yok gibi durmaktadır. Ancak Steingass’ın Farsça-İngilizce sözlüğünde “‘asel” kelimesi “bir yiyeceği bal ile terbiye etme” anlamındadır.² Bal ile terbiye edilen yiyeceğin yumuşamasından dolayı “kılı amul” yapısını “yaradılışı sakın, yumuşak huylu” olarak aktardığımızda satır altı notunun mahiyetini daha iyi anlamış oluruz. Bu beyit ile öncesindeki ve sonrasındaki beyitlerde aklın nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır. Arat “amul” kelimesinin geçtiği mısrayı “Halîm selîmdir ve doğası sakindir” şeklinde aktarmıştır. Aynı mısrayı satır altı notunu dikkate alarak aktarırsak “halîm selîm ve bal ile terbiye edilmiş yiyecek gibi yumuşak huylu olmalıdır” şeklinde aktarabiliriz.

2469. beyitte ise satır altında “tükel” (tamamen, bütün) yazmaktadır. Beytin geçtiği fasılda ulu hâcibin nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır. Tıpkı 1700. beyitteki bilge insanın nasıl olması gerektiği anlatılırken, müstensihin kendi dileği olarak, bütün insanların öyle olması gerektiğini belirten notu gibi, burada da sadece ulu hâcibin değil herkesin tabiatının sakın olması gerektiğini belirtmek için “amul” kelimesinin altına “tükel” kelimesi eklenmiştir.

2621., 3994. ve 4291. beyitlerdeki amul kelimesinin altına “‘amel” yazılmıştır. “Amel” kelimesinin birçok anlamı vardır. Çalışma, yapma, devam ettirme, davranış, iş, çaba vs. anlamları ilk akla gelenlerdir. Ancak amel dini bir terim olarak bilinçli yapılan bir iş veya eylem anlamındadır. Bu sebeple bilinçsizce ve kazara yapılan işler amel sayılmaz. Bilhassa 2621. beyitteki “amul” kelimesinin altına yazılan “‘amel” kelimesinden kasıt, muhtemelen bu bilinç

² <http://dsalrsv02.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?p.4:88.steingass>

noktasında saklıdır. Çünkü ileri bir yapı olan amulluk kelimesinin altına “şabr, şabūr ve aheste “yazılması kelimenin anlamının bilindiğini gösterir. Zira kelime Eski Oğuz Türkçesi döneminde de “aḫul aḫul” şeklinde tanıklandırılmıştır. Öyle ise KB’de kullanılıp da Batı Türkçesinde dahi belirli bir yüzyıla kadar biraz değişerek de olsa devam eden bir kelimenin anlamının Doğu Türkçesi coğrafyasında bilinmemesi çok az bir ihtimaldir. Ayrıca KB’in altına not ekleyen kişi/kişiler tarafından “değersiz, alçak” anlamındaki “*otun*” kelimesinin altına bir çok yerde “kâfir” yazılması esere İslami pencereden bakıldığını gösterir. Bu da “amul” kelimesi altına yazılan ve dilimizde sıradan bir kelime olmasından ziyade bir dinî terim olarak ele alınabilecek “amel” kelimesinin “bilinçli iş yapma” anlamında kullanıldığının ve bu amaçla satır altına yazıldığının kanıtıdır. Satır altına not düşen kişi/kişiler kesinlikle amul kelimesinin anlamını bilmektedirler.

Bu ve daha önceki açıklamalarla birlikte ele aldığımız beyitleri şu şekilde aktarabiliriz:

Beyit No	Beyit	Araç'ın Çevirisi	Satır Altı Notuna Uygun Çeviri
1700	ne edgü bolur kıtka kodkı köñül ne körklüg bolur bilge bolsa amul	Mutluluğa alçakgönüllülük ne kadar uyar; bilge bir kişiye yumuşaklık ve şefkat ne kadar yakışır	
1852	örüg hem silig ol ne kılkı amul kamug teprenürke bağırsak köñül	Halîm selîmdir ve doğası sakindir ; o bütün canlılar için şefkat dolu bir gönüldür	Halîm selîm ve bal ile terbiye edilmiş yiyecek gibi yumuşak huyludur ; o bütün canlılar için şefkat dolu bir gönüldür
2469	könüllüg kerek hem ked öglüg kerek amul bolsa kılkı takı edgürek	Hacib gönül sahibi ve çok akıllı olmalı; bir de doğası sakın olursa daha iyi olur	
2621	uḫutlug kerek ked amul hem silig siliglik bile bilse	Elçi hayâ sahibi, çok sakın ve nazik biri olmalı; hilm ile beraber her türlü	Elçi haya sahibi, çok bilinçli ve nazik biri olmalı;

	türlüg bilig	bilgiye de sahip olmalı.	her türlü bilgiye de sahip olmalı
3994	haviğa bulun bolma köndür köñül kişike katılgıl yoriğil amul	Nefsinin ve havanın esiri olma, gönlnü doğrult; insanlara karış ve huzur içinde yaşa.	Nefsinin ve havanın esiri olma, gönlnü doğrult; insanlara karış, kendi işine bak/ çalışmanı sürdür
4291	otunğa katılma silig bol amul tütüş aşlı barça otundın oğul	Küstahlara katılma, temiz ve halim ol; ey oğul, bütün kavgalara bu küstahlar sebep olur.	kafirlerle katılma, temiz ve bilinçli ol; ey oğul, bütün kavgalara bu küstahlar sebep olur.

amulluk: sükûnet

“Amulluk” kelimesini altına üç yerde not düşülmüştür. Beyit sırasıyla “şabr/633, sabür/1999, aheste/5218” kelimeleri yazılmıştır. 633. beytin altındaki not Arat’ın gözünden kaçmıştır.

Dizinde “sükûnet” anlamıyla verilen “amulluk” kelimesi metinde toplam sekiz defa geçmektedir. Dizinde “amulluk” kelimesine karşılık olarak verilen “sükûnet” kelimesi “durgunluk, dinginlik, sakinlik,” gibi anlamlara gelmektedir. Arat çevirisinde sırayla “ileriye düşünmek”, sükûnet” ve “ihtiyatlı” tabirlerini tercih etmiştir. Hâlbuki “amulluk” kelimesinin altına yazılanlar metin sözlüğü anlamında çok güzel örneklerdir. Her üç kelime de beyitlerin anlam bütünlüğüyle birebir örtüşmektedir. Kelimenin sözlük anlamından ziyade metin içindeki anlamı ön plana çıkarılmıştır. Bu sebeple bu anlamların da (sabırlı ve ağırdan almak) dizin içerisinde verilmesi gerekir. Satır altına yazılan notları da göz önüne alarak, ele aldığımız beyitleri şu şekilde çevirebiliriz:

Beyit No	Beyit	Arat’ın Çevirisi	Satır Altı Notuna Uygun Çeviri
633	iñeklik turur barça yanluğ başı amulluk turur barça edgü işi	Bütün yanlışlıkların başı aceceliktir; bütün iyi işler ileriye düşünerek yapılan işlerdir	Bütün yanlışlıkların başı aceceliktir; bütün iyi işler ise sabırladır

1999	kamuğ iş içinde amulluk ödür meger ta'at erse ivingil yügür	Her işte sükûneti tercih et ; yalnızca ibadette acele et, çabuk davran	Her işte sabırlı ol ; yalnızca ibadette acele et ve çabuk davran
5218	açıg birgü erse iвіт terk tegür kının berge ursa amulluk ödür	İhsanda bulunurken acele et ve çabuk ver; cezalandırmak ve dayak atmakta ihtiyatlı davran	İhsanda bulunurken acele et, hemen ulaştır, cezalandırmak ve dayak atmakta ise aheste davran, ağırdan al

arķuk: inatçı

"Arķuk" kelimesinin altına dört yerde not düşülmüştür. Bunlardan 1983. ve 1984. beyitlerin altına "ziyāde" 1668. beyitin altına "yaman" ve 2064. beyitin altına ise "artuk" kelimesi yazılmıştır. Arķuk kelimesinin anlamı dizinde "inatçı" olarak verilmiştir. Clausen kelimeyi "inatçı, dayanıklı" olarak anlamlandırmakta ve İbn-i Muhenna lügatinde "kirli, edepsiz, muzur" anlamında olduğunu söylemektedir (Clausen 1972: 216). Tekin Orhon abidelerinde "tok arkuk" şeklinde geçen söz öbeğini "tok ve aksi, tok ve inatçı" olarak anlamlandırır (Tekin 2008: 78) Bundan önce ve sonra gelen cümlelere bakıldığında buradaki bu yapının da "tamahkârlık, harislik" anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu satırın öncesinde altın gümüş ve ipeğe aldanmaktan, daha iyi mal alabilmek için Çin tarafına gitmekten, bu sebeplerle de Türklerin ölmesinden ve yok olmasından bahsediliyor. Beyitleri tek tek ele alıp anlamlarına bakarsak:

1668. beyitte arķuk kelimesinin altına "yaman" yazılmıştır. "Yaman" kelimesi DLT'de "her şeyin kötüsü" anlamındadır (Ercilasun; Akkoyunlu 2014: 360). Herhangi bir şeyi fazla istemek, onu elde etmek için her şeyi yapmak iyi bir huy olarak görülmez. Buna harislik veya tamahkârlık denir. Yaman kelimesi her şeyin kötüsü anlamına geldiği için harislik ve tamahkârlık da yaman işlerdir. "Arķuk" kelimesinin geçtiği ilk beyit olan bu fasılda Hükümdar Ögdülmüş'e insan için kötü ve faydasız olan şeyleri sormaktadır. Ögdülmüş'in verdiği cevapta ise faydasız ve insana daima zararlı olan üç şeyin "yalancılık, inatçılık ve hasislik" olduğu ifade edilmektedir. Yalancılık ve hasislik birçok yerde yerilirken inatçılık için böyle bir şey söz konusu değildir. Bu yüzden de bu kusurların yanında inatçılık çok da uygun düşmemektedir. Zaten "arķuk" kelimesinin geçtiği diğer beyitlerde de "tamahkârlık, harislik" anlamı daha uygun düşmektedir.

KB’de geçen ve “arkuk” kelimesi ile köken itibarıyla benzerliği bulunan “arsık-“ fiilinin altına da iki yerde “haris bolmasa ve harislik kılguçı” yazılmıştır. “Arsık-“ fiili “aldanmak” olarak anlamlandırılmıştır. Ancak beyitleri tek tek ele aldığımızda “harislik etmek, tamah etmek” anlamları çok uygun düşmektedir. Arat beyitleri aşağıdaki gibi aktarmıştır:

Beyit No	Beyit	Arat’ın Çevirisi	Satır Altı Notuna Uygun Çeviri
2726	küçük körse altın ahar arsıkar idisi başın yir ya baş alsıkar	Altın ve gümüş görünce ona aldanır ; efendisinin başını yer ya da kendi başını kaybeder	Altın ve gümüş görünce ona tamah eder ; efendisinin başını yer ya da kendi başını kaybeder
2803	bilir bolsa kıymet ol arsıkmasa satıgda taıgda neñ alsıkmasa	Her şeyin değerini bilmeli; alışverişte malca zararlı çıkmamalı	O, her şeyin değerini bilmeli; hiçbir şeye tamah etmemeli ; alışverişte malca zararlı çıkmamalı

“Yaman” kelimesi “haris, tamahkâr” anlamında alınırsa, hem satır altına yazılan kelime buraya uyar hem de metnin devamındaki “kılkı yaıuz” sözü tam olarak açıklanmış olur. İlerleyen beyitlerde arkuğ kelimesi kılınç kelimesiyle birlikte kullanılmakta, birebir çeviriyle “tabiatı haris veya haris taibatlı” olarak aktarılabilir. Bu söz öbeğine de kısaca “tamahkâr/lık, haris/lik” anlamı verilebilir. Bu da yine her şeyin kötüsü anlamındaki “yaman” kelimesinden çok uzak değildir. Arat’ın, bu beyitte kelimenin anlamını “inatçı” olarak vermesinin nedeni aynı mısra içinde kılkı yaıuz ibaresinin geçmesidir. Beyit “ biri kötü huylu olmak, harislik yapmak,, biri de yalan söylemektir” şeklinde aktarılabilir.

1983. ve 1984. beyitlerin altına “ziyâde” ve 2064. beytin altına ise aynı anlama gelen Türkçe “artuk” kelimesi yazılmıştır. “Artuk” ve “ziyâde” kelimeleri “fazla, çok, daha çok, gereğinden çok” anlamlarına gelmektedir. Kılınç kelimesi “davranış, tabiat, hareket, iş” anlamlarına gelmektedir. “arkuğ kılınç” veya “kılınç arkuğı” söz öbeğini “tamahkarlık, harislik” olarak çevirebiliriz. Arkuk kelimesi KB’de toplam dokuz defa geçmiştir. Yukarıda işlediğimiz 1668. beyit

hariç hepsinde de kılınç kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Bütün beyitler kontrol edildiğinde de “harislik, tamahkârlık” anlamı tam olarak uymaktadır.

Tüm bu açıklamalardan sonra beyitleri tek tek ele aldığımızda da anlam net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Beyit No	Beyit	Ara'ın Çevirisi	Satır Altı Notuna Uygun Çeviri
1668	biri arkuğ erse bu kılkı ya'uz takı biri yalğan tüzer erse söz	Biri kötü tabiatlı ve inatçı olmak; biri de yalan söylemektir.	Biri kötü huylu olmak, harislik yapmak; biri de yalan söylemektir
1983	bayat kimke birse kılınç arkuğı anı emgetür bu zamane, oğı	Tanrı kime kötü bir tabiat vermişse ; bu felek oku ona eziyet çektirir.	Tanrı kime tamahkârlık vermişse; bu felek oku ona eziyet çektirir.
1984	ıayü begde bolsa bu arkuğ kılınç işi barça tetrü sevinçi saıınç	Hangi bey kötü bir tabiata sahip olursa, her işi ters gider; sevinç yüzü görmez, daima keder içinde yaşar.	Hangi bey tamahkâr olursa, her işi ters gider; sevinç yüzü görmez, daima keder içinde yaşar. (yanışında inat eden bey mi daha zarar görür tamahtar olan mı)
2064	bularda en ınğa bu arkuğ kılınç bu arkuğ kılınçlığ ne munlug erinç	Bunların en kötüsü bu inatçılıktır ; inatçı kimse hiç şüphesiz ki çok sıkıntı çeker.	Bunların en kötüsü bu tamahkârlıktır ; bu tamahkârlık ne sıkıntılı bir iştir.

Yukarıdaki aktarımlara da baktığımızda “inatçılık”tan ziyade “tamahkârlık”ın insan üzerindeki zararlarından bahsedilmektedir. Dünyanın eziyet çektirmesi, sevinç yüzü görmemek, durmadan sıkıntı duymak tamahkârlığın sonuçlarındandır.

Sonuç itibarıyla “arkuğ” kelimesi kaynaklarda ve KB’in dizininde “inatçı” anlamında verilse de, KB metninde “tamahkâr/lık, haris/lik” anlamında kullanılmıştır.

Basut / Basutçı: yardım, arka / yardımcı

“*Basut*” ve ondan türemiş olan “*basutçı*” kelimesi KB’de toplam 18 defa kullanılmıştır. Bunlardan iki defa “*basut*” kelimesinin altına iki defa da “*basutçı*” kelimesinin altına not düşülmüştür. *Basut* kelimelerinin altına sırasıyla “*asığ*” ve “*bilig*”; *basutçı* kelimelerinin altına ise “*bilgüçi*” yazılmıştır. Beyitleri tek tek ele alıp işlersek:

2502. beyitteki *basut* kelimesinin altına “*asığ*” yazılmıştır. “*Asığ*” kelimesi yine KB’de “ *Fayda, kâr, kazanç*” olarak anlamlandırılmıştır. Beyit incelendiğinde “*basut*” kelimesi yardım anlamından ziyade satır altındaki *asığ* kelimesinin anlamında kullanılmıştır. Burada notu ekleyen kişi/kişiler kelimenin asli anlamından daha çok metin içindeki anlamını ön plana çıkarmışlardır. Beyit şu şekilde aktarılabilir.

“Bu işlere her türlü fayda ondan gelir; eğer işler bozulur veya yapılmazsa, yine onun yüzünden kalır.”

5614. beyitte ise *basut* kelimesinin altına “*bilig*” sözü yazılmıştır. *Arat* kelimesinin okunuşundan veya anlamından şüphe etmiş olduğundan *dipnotta* kelimeyi verirken soru işaretiyle birlikte vermiştir. Kelimenin okunuşunda herhangi bir sorun gözükmemektedir. Orijinal metindeki yazım oldukça açıktır. Anlam noktasında ise yardım kelimesi üzerinde düşünmek gerekir. Yardım karşı tarafa iki türlü yapılır. Biri fizikî yardımdır, bedenen yapılır. diğeri ise manevi yardımdır ki bu daha çok bilgi yoluyla yapılır. Burada Hükümdarın Hâcib’den istediği yardım bilgi noktasındadır. Bu yüzden de “*basut*” kelimesinin altına bilgi yazılması normaldir. Aşağıda da değineceğimiz gibi “*basutçı*” kelimesinin altına da “*bilgüçi*” yazılmasının sebebi de bu yardımın çeşidiyle ilgilidir. Bu açıklamalardan sonra beyti şu şekilde aktarabiliriz.

“Ey gönlü bana yakın sen bugünden sonra da bana sadakatle bilgi sun.”

428. ve 5612. beyitlerde geçen “*basutçı*” kelimesi altına “*bilgüçi*” yazılmıştır. “*Bilgüçi*” kelimesini “bilgi sahibi, âlim” olarak aktarabiliriz. Yardımcı kelimesinin altına “*bilgüçi*” yazılmasının sebebi yine 5614. beyitte de açıkladığımız gibi yardımın özelliğiyle ilgilidir. Yardım fizikî bir yardım olmadığından satır altına not düşen kişi/kişiler burada bunu anlatmak istemişlerdir. Bilgi ve düşüncesini almak için kendisine danışılan, kendisinden bilgisiyle yardım beklenen kişiye danışman denir. Öyleyse burada “*basutçı*” kelimesinin KB’deki bir anlamı da “*danışman*”dır. Bu anlam üzerinden beyitleri şu şekilde aktarabiliriz.

428. beyit: “Bütün işleri bilen bir danışman gereklidir; insan bilerek hareket ederse dileğine erişir.”

5612. beyit “Rabbim bana senin gibi bir danışman verdi; isterse, onun diğer dileklerimi de vereceğini umarım.”

Sonuç olarak basut kelimesi için dizinde anlamlandırma yapılırken “yardım, arka” anlamlarının yanına “fayda” ve “bilgi, bilgi yardımı” anlamları da eklenmelidir. Basutçı kelimesi için ise dizinde “yardımcı” kelimesinin yanına “danışman” kelimesi de eklenmelidir.

Bu açıklamalar ışığında ele alınan beyitleri şu şekilde aktarabiliriz:

Beyit No	Beyit	Ara'tın Çevirisi	Satır Altı Notuna Uygun Çeviri
428	basutçı kerek barça işni bilir bilip işlese er tilekke tegir	Bütün işleri bilir bir yardımcı gereklidir; insan bilerek hareket ederse dileğine erişir	Bütün işleri bilen bir danışman gereklidir; insan bilerek hareket ederse dileğine erişir.
2502	bu işke basut barça andın kelir kalı artasa kalsa andın kalır	Bu işlere her türlü yardım ondan gelir; eğer işler bozular veya yapılmazsa, yine onun yüzünden kalır	Bu işlere her türlü fayda ondan gelir; eğer işler bozular veya yapılmazsa, yine onun yüzünden kalır.
5612	sini teg basutçı maña birdi rab umar men tilese tilek birge tip	Rabbim bana senin gibi bir yardımcı verdi; isterse, onun diğer dileklerimi de vereceğini umarım	Rabbim bana senin gibi bir danışman verdi; isterse, onun diğer dileklerimi de vereceğini umarım.
5614	bu künde naru sen bağırşaklıkın basut kıl maña sen ay könlü yakın	Sen bugünden sonra da bana sadakatle; yardıma devam et , ey gönlü bana yakın	Ey gönlü bana yakın sen bugünden sonra da bana sadakatle bilgi sun .

Sonuç

KB'in Fergana nüshasındaki satır altı notlar üzerine yaptığımız bu çalışma bize bir kez daha göstermiştir ki KB bir deryadır ve incelendikçe yeni bilgiler ortaya çıkmaktadır. Ele aldığımız yedi kelimenin yedisi de metni anlayan kişi/kişiler tarafından eklenmiştir. Bu notlar bazen altına eklendikleri kelimenin metin içi anlamını bazen de beytin tamamını kapsayan bir anlamı ön plana çıkarmaktadırlar.

Satır altı notlar eklendiği kelimelerin metin içi anlamlarını ön plana çıkarabilmektedir. Bilindiği gibi dizin yapılırken kelimelerin sözlük anlamları değil, metin içi anlamları göz önünde tutulur. Bu satır altları bir bakıma metnin sözlüğü niteliğindedir. Tarihî metinler incelenirken bizim şu anda o metinden ne anladığımızdan ziyade eskiden bu metinden veya kelimedenden ne anladıkları ancak satır altı notlardan ortaya çıkar. Çünkü geçmiş dönemi yansıtan tarihî sözlükler kelimenin genel anlamını verir. Oysa kelimeler bir metin içerisinde birden fazla anlam yüklenebilmektedir. Buradan hareketle Türk dilinin ilk metin sözlüğü KB'in Fergana nüshasıdır diyebiliriz. Satır altı Kur'an tercümelerinden farklı olarak Türkçe bir metin üzerinde kelimelerin anlamlarını açıklama gerekliliği ortaya çıkmış ve bu ihtiyaç sonucunda da satır altı notlar düşünülmüştür. Bu da Türk dilinin ilk metin sözlüğü anlamına gelir.

Burada işlediğimiz yedi kelimedenden hareketle şu sonuçları çıkarabiliriz

- a) Satır altına yazılan notların çoğu kelimenin sözlük anlamından ziyade metin içi anlamı ön plana alınarak yazılmıştır.
- b) İncelediğimiz kadarıyla satır altına eklenen notların hepsi de metni anlayan kişilerce bilinçli bir şekilde eklenmiştir. Bazıları beytin tamamını bazıları ise altına yazıldıkları kelimenin özel bir anlamını işaret etmektedir.
- c) "ağı" ve "ağıcı" kelimelerinin "hazine" ve "hazinedar" anlamlarının dışında akılla ilgili anlamlarının da olabileceği göz önünde tutulmalıdır.
- d) "ağıcı" kelimesinin en azından 14. veya 15. yüz yılda sadece "hazinedar" anlamıyla değil devlet teşkilatında önemli bir mevkiye sahip "ayğucu" "denetçi, reis, işçilerin başı" anlamıyla da bilindiği ortaya çıkmıştır.
- e) "Amul" kelimesinin geçtiği 1700. ve 2469. beyitlerdeki satır altı notlar beytin tamamını açıklayan notlardır. Yani altına yazıldıkları kelimenin anlamından ziyade mısranın veya beytin anlamı düşünülerek eklenmiştir. Diğer beyitlerin içerdiği anlamlar dizine eklenmelidir.
- f) "Amulluk" kelimesi için dizinde "sükûnet" anlamı verilmiştir. Bu kelimenin geçtiği bütün beyitler kontrol edildiğinde bu anlam en son tercih olmalıdır. Dizinde kelimenin anlamı "sabırlı, aheste" olarak verilmelidir.

g) *Arkuḳ* kelimesi KB'de tamahkârlık ve harislik anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. İnatçı anlamı metne uygun düşmemektedir. Kelimenin geniş çaplı araştırılması bize daha yetkin bilgiler sunacaktır.

h) "*Basut*" kelimesi için dizinde anlamlandırma yapılırken "yardım, arka" anlamlarının yanına "fayda" ve "bilgi, bilgi yardımı" anlamları da eklenmelidir. "*Basutçı*" kelimesi için ise dizinde "yardımcı" kelimesinin yanına "danışman" kelimesi eklenmelidir.

KB'in dizini satır altı notlar da dikkate alınarak yeniden ele alınmalıdır. Bilhassa dizinin basılmasından sonra yayımlanan düzeltme yazıları da dizinin yeni baskısı içinde değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

- ABİK, Ayşehan Deniz (2005). "Kutadgu Bilig'deki çerçüğü ve çerçüle- Üzerine", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/2, s. 1-12
- ARAT, Reşit Rahmmeti (1991). *Kutadgu Bilig I, Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. Baskı
- ____ (1998). *Kutadgu Bilig II, Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı.
- ____ (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks*, İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce).
- ATA, Aysu (1993). "Kutadgu Bilig Üzerine Bir Düzenleme Denemesi: Kör mü Kür mü?", *Türkoloji Dergisi* X/I, s. 301-308.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican- AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't- Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERSOYLU, Halil (1987). "Kutadgu Bilig'de İki Ayrı Biçimde Transkripsiyonlanmış Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerin Birleştirilmesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 165-172.
- KARAHAN, Leyla (2011). "Kutadgu Bilig'in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlara Dair", *Doğumunun 90. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 287-296.
- Lİ, Yong-Song (1997). "Kutadgu Bilig'de Gözden Kaçan İki Sontakı: Körü ve Sayu Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, s. 233-260.
- ÖNLER, Zafer (1993). "Kutadgu Bilig'de Ekçek Kelimesi Üzerine", *Türk Dili* 497, 342-344.
- TABAKLAR, Özcan (2011). "Kutadgu Bilig İndeksinde Bazı Düzeltme Önerileri" *Doğumunun 90. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 485-492.
- TAŞ, İbrahim (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ____ (2011). "Kutadgu Bilig'de İndeks'te Yer Almayan İki Sözcük Üzerine", *Doğumunun 90. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 493-504.
- TEZCAN, Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten* 45, s. 23-78
- ____ (2011). "Kutadgu Biligide Yeni Düzeltmeler", *Doğumunun 90. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 523-534.
- ÜŞENMEZ, Emek (2013). *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri, Kutadgu Bilig (Nemengan/Fergana Özbekistan Nüshası) Tıpkıbasım*, İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları.